

AB HARENIS INCVLTIS

Artikelen voor Ab Waasdorp

OVERDRUK

Eindredactie: R.J. van Zoolingen

Van de redactie

Deze bundel is samengesteld ter gelegenheid van de pensionering van Ab Waasdorp in de archeologie. Van maart 1984 tot en met november 2019 was hij in dienst van de gemeente Den Haag. In deze periode heeft Ab tal van onderzoeken geleid en zo bijgedragen aan onze kennis van het verleden van de stad, maar ook van ver daarbuiten. Zijn studies en publicaties zijn voor menig archeoloog een bron van informatie en inspiratie geweest. Met deze verzameling van artikelen willen wij Ab bedanken en hem tonen wat zijn werk heeft betekend.

From the editors

This volume was compiled on the occasion of the retirement of Ab Waasdorp in archaeology. From March 1984 to November 2019 he was employed by the municipality of The Hague. During this period Ab lead numerous excavations and thus contributed to our knowledge of the past of the city, but also of far beyond. His studies and publications have been a source of information and inspiration for many an archaeologist. With this collection of papers we want to thank Ab and show him what his work has meant.

Colofon

Titel: AB HARENIS INCVLTI. Artikelen voor Ab Waasdorp.
Eindredactie: R.J. van Zoolingen
Redactionele begeleiding: R. Heije, A. Pavlović en V.L.C. Kersing
Vormgeving: J.T. de Jong
Uitgave: Gemeente Den Haag, afdeling Archeologie

ISBN: 978-94-6067-294-1
Den Haag, 2019

Het einde van een era?

Romeins aardewerk uit de late 3de eeuw in Zuid-Holland

Roderick Geerts en Frédérique Reigersman-van Lidth de Jeude

Trefwoorden: rurale nederzettingen, 3de en 4de eeuw, aardewerk, Romeinse tijd, *civitas Cananefatium*

Het is lang verondersteld dat de Romeinse tijd eindigde met het vallen van de Limes, op het moment dat rond 260/275 n. Chr. de Barbaren het Rijk binnenvielen.¹ Dit gegeven, bekend uit de schriftelijke bronnen, heeft er lang voor gezorgd dat de einddatum van de midden-Romeinse tijd op 275 n. Chr. geplaatst werd en dat veel vondstmateriaal eveneens tot die datum gedateerd werd. Recentelijk is beargumenteerd dat dit niet zo is en dat de Nedergermaanse Limes geen sporen vertoont van een grootschalige inval.² Eindes gaan dus gelukkig niet altijd gepaard met geweld. Een geweldloos einde was ook de directe aanleiding voor dit artikel, wij wilden het afscheid van Ab niet zonder daar aandacht aan te besteden voorbij laten gaan. In dit artikel wordt ingegaan op hoe het einde van dit vermeende era in Zuid-Holland eruit ziet aan de hand van enkele aardewerkstudies. Vanuit Den Haag, het centrum van Abs wereld, dalen we min of meer stroomafwaarts af richting Naaldwijk.

Inleiding

Ten tijde van het aardewerkonderzoek op de opgraving op Ockenburgh in het begin van de jaren '90 was de syllabus van Blomsma en Brouwer de standaard waarmee in de provincie Zuid Holland gedetermineerd en gedateerd werd.³ De dateringsmethode van Heising voor de geverfde bekers uit de 3de eeuw was nog niet ontwikkeld.⁴ Voor de ruwwandige vormen was de Niederbieberhorizont nog toonaangevend. Pas veel later begon het op te vallen dat op de meeste andere nederzettingen in ons land een aantal vormen zelden of nooit voorkomen die op Ockenburgh juist niet zeldzaam waren.

Op Ockenburgh in werkput 1 was een kuilenconcentratie met een opvallende hoeveelheid metaalglanswaar aangetroffen.⁵ Ab kon nauwelijks geloven hoeveel verschillende metaalglanswaar bekers daar werden gevonden. Met de huidige stand van aardewerkkennis was begin jaren '90 al meteen duidelijk geweest dat de vicus op Ockenburgh tot laat in de 3de eeuw en zelfs nog wel later intensief in gebruik was, want niet alleen was er een hoog aantal metaalglanswaar bekers Niederbieber 33, ook het bakje Niederbieber 38, 'rotbemalt' borden Niederbieber 53B en ruwwandige borden Niederbieber 112 en 113, diverse ruwwandige kannen en veel vormen in rode Low Lands Ware zijn toen gevonden. Inmiddels is duidelijk dat deze vormen een langere doorlooptijd hadden dan lange tijd was verondersteld. In dit artikel wordt ingegaan op de langere doorlooptijd van het aardewerk van enkele nederzettingen die traditiegetrouw tot in de eerste helft van de 3de eeuw gedateerd zijn, maar waar met de huidige stand van zaken een jongere datering voorgesteld zal worden.

1 Zie bijvoorbeeld van Es 1981, p. 47-48.

2 Heeren 2016, p. 185, en p. 204.

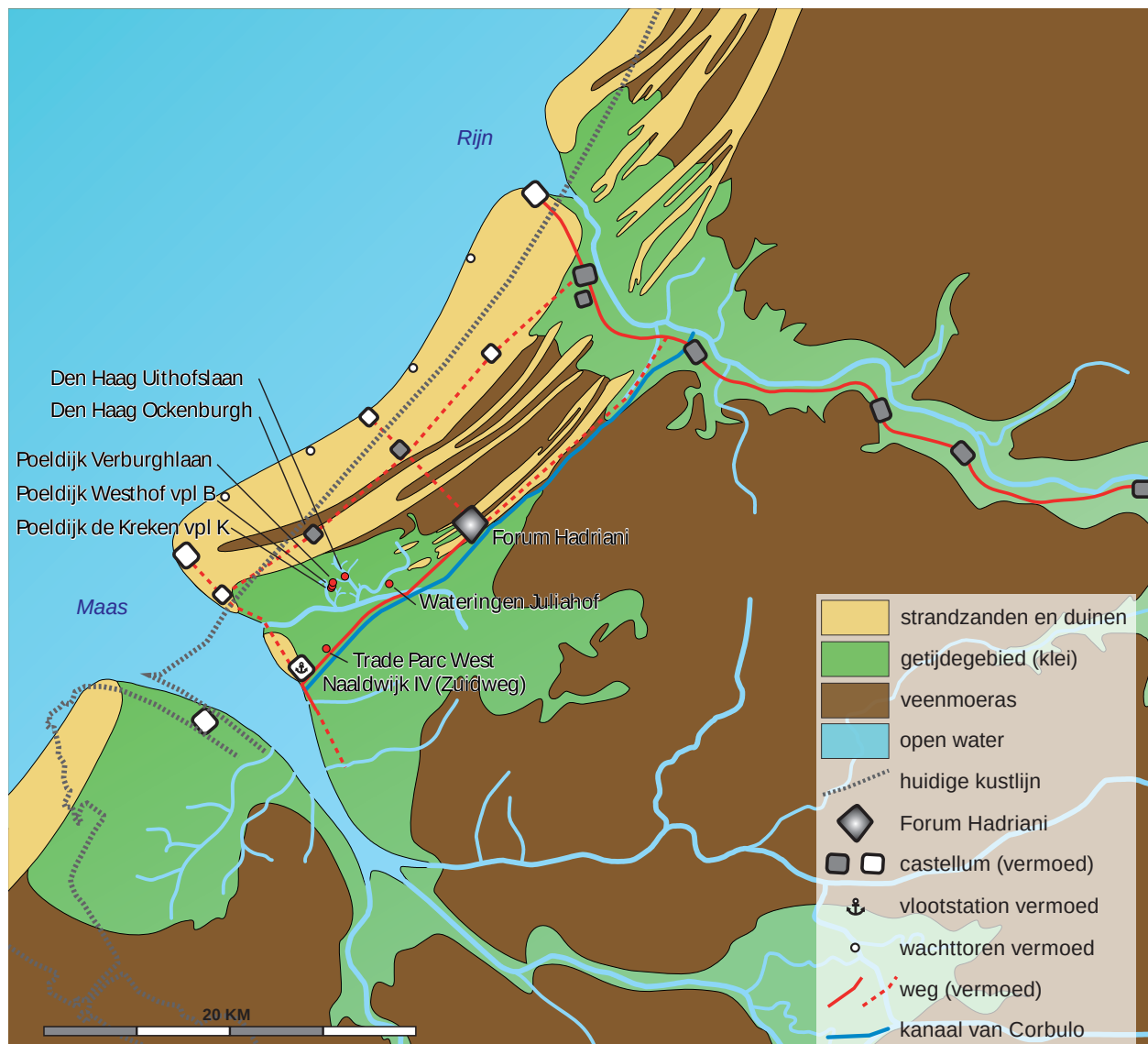
3 Blomsma en Brouwer 1989.

4 Heising 2003.

5 Van Lidth de Jeude 1995, p. 21; van Lidth de Jeude ongepubliceerd, p. 11-12, p. 20-22.

Materiële cultuur in de 3de eeuw

Het feit dat de einddatering voor de midden-Romeinse tijd op basis van de schriftelijke bronnen bepaald werd, heeft ervoor gezorgd dat ook de datering van de materiële cultuur niet correct is. Die datering is ten dele gebaseerd op referenties aan oud onderzoek waarbij de schriftelijke bronnen zijn aangehouden voor de einddatering van sites en de daar aangetroffen materiële cultuur; inmiddels zijn er voldoende aanwijzingen dat deze einddateringen niet correct zijn.⁶ Daarom is het de moeite waard om eens naar diverse sites in Zuid-Holland te kijken om te bezien of die nader bepaald kunnen worden, op basis van het aardewerk, en of de einddatering wellicht aangepast dient te worden. Hieronder volgen een aantal case studies. Afbeelding 1 toont de ligging van de besproken sites ten opzichte van Ockenburgh en Forum Hadriani.

Afb. 1 Besproken 3de en 4de eeuwse vindplaatsen (Naar: Waasdorp 2012, afb. 5.15).

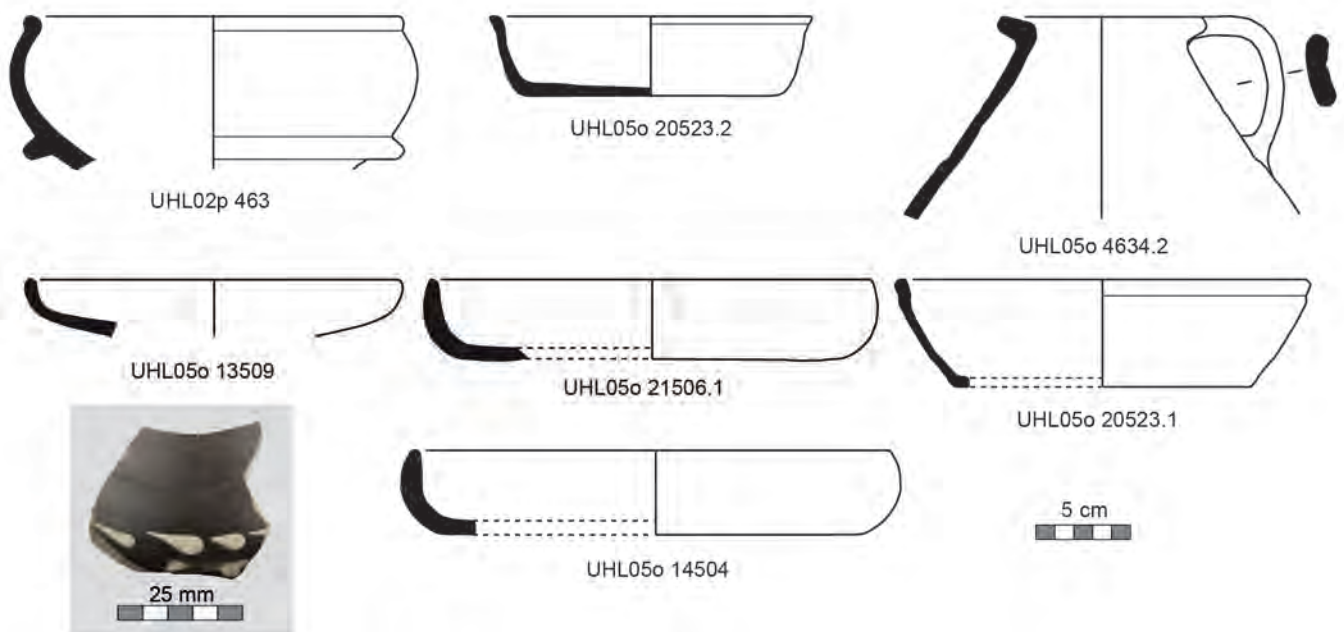
6 Heeren 2016, p. 200-201.

Den Haag: Uithofslaan vindplaats 1⁷

Aan de Uithofslaan te Den Haag zijn diverse vindplaatsen onderzocht, vindplaats 1 betreft een nederzetting uit onder meer de Romeinse tijd. Van deze vindplaats is al het aardewerk bestudeerd. Een deel van dat scherfmateriaal is met zekerheid in de 3de eeuw n. Chr. te plaatsen. Hierbij gaat het om de volgende vormen: twee wandfragmenten van *terra sigillata* wrijfschalen en een kraagkom van het type Dragendorff 44. Daarnaast is er een bord van het type Dragendorff 32, maar uitgevoerd in rode Low Lands Ware (LLW). In totaal zijn er twaalf fragmenten van (Pompeiaans) rood beschilderde borden van het type Niederbieber 53b. Van ruwwandige borden van de typen Niederbieber 111, 112 en 113 zijn elk twee exemplaren aanwezig. Drie kannen van het type Niederbieber 96 zijn aangetroffen. Een opmerkelijke vondst betreft de wandscherf van een metaalglanswaar beker van het type Niederbieber 33 uit Trier, die met barbotine versierd is.

Bekers versierd met witte barbotine, de zogenaamde “Spruchbechers”, komen pas voor vanaf het midden van de 3de eeuw.⁸ Op basis van de versieringsmotieven en de vorm van de bekers kunnen deze in een vijftal groepen verdeeld worden. De druppelversiering (Dekorationselemente 14) op het hier aangetroffen wandfragment komt in groep II tot en met groep IV voor, wat een datering van 255 tot 315 geeft.⁹ Echter, dit versieringselement wordt alleen in groep II gebruikt op eenzelfde wijze als op het aangetroffen fragment, namelijk als begrenzingselement aan de boven- en onderzijde van de beker.¹⁰ Bekers uit groep II zijn te dateren van 255 tot 270 en hun verspreidingsgebied beslaat ook West Nederland.¹¹ Dergelijke bekers zijn onder andere bekend uit Forum Hadriani.¹²

Naast het oudere, hier niet beschreven, aardewerk kan de bewoning van de vindplaats tot in de tweede helft van de 3de eeuw n. Chr. met zekerheid aangetoond worden. Het hierboven beschreven materiaal laat dat zien.

Afb. 2 Aardewerk van de Uithofslaan. Terra sigillata type Dragendorff 44 (463), Dragendorff 32 in rode Low Lands Ware (13509), ruwwandig aardewerk van het type Niederbieber 112 (20523.1) en 113 (20523.2) en Niederbieber 96 (4634.2), Pompeiaans rode borden van het type Niederbieber 53b (21506.1 en 14504) en een metaalglanswaar beker (linksonder in afwijkende schaal). (Tekening: gemeente Den Haag).

⁷ Geerts 2018.

⁸ Künzl 1997, p. 9. Zie ook de bijdrage van Dé Steures elders in deze bundel over de vondst van vergelijkbare spreukbekers.

⁹ Künzl 1997, p. 9 en Typentafel. 9 nr. 14.

¹⁰ Künzl 1997, Typentafel. 15.

¹¹ Künzl 1997, p. 111, afbeelding 47.

¹² Holwerda 1923; Van Kerckhove 2014, p. 335-336, en p. 338.

Poeldijk¹³

Ook in Poeldijk, direct ten zuidwesten van de Uithofslaan, zijn meerdere vindplaatsen met nederzettingssporen onderzocht die in ieder geval tot halverwege de 3de eeuw, maar vaak tot laat in de 3de eeuw bezet zijn geweest. Op de opgravingen te Poeldijk Verburghlaan ('*Verburghlaan*'), Poeldijk Westhof vindplaats B ('*vpl. B*') en Poeldijk de Kreen vindplaats K ('*vpl. K*') zijn hiervoor aanwijzingen. Deze vindplaatsen liggen dicht bij elkaar en vertonen een vergelijkbaar beeld wat aardewerk betreft, al mist vpl. K een aantal gidsfossielen die op vpl. B wel aanwezig zijn.

Afb. 3 Selectie van het aardewerk uit Poeldijk vpl. B: Low Lands Ware rood: beker Niederbieber 32 (300.11), pot als Niederbieber 105/ (328.3), Menapisch aardewerk (114.3, 354 en 395). Vpl. K: LLW rood bord Arentsburg 161 (31.001.9), LLW grijze pot Arentsburg 142, uit waterput: LLW grijze pot met touw (28.001.1) en Menapische pot (27.001.5). (Tekening: ADC ArcheoProjecten).

¹³ Reigersman 2004, 2007 en 2018.

Ten tijde van het aardewerk onderzoek naar Poeldijk Verburghlaan en Westhof vindplaats B werden veel vroegere dateringen aangehouden met betrekking tot de ruwwandige borden Niederbieber 112 en 113. Ze werden niet als bijzonder of laat gekwalificeerd in Nederland en om die reden zijn er ook geen afbeeldingen van gemaakt.

Ook het Menapische aardewerk kreeg tijdens die onderzoeken geen late datering mee. Het feit dat het Menapische aardewerk steeds in combinatie met Niederbieber 112 of 113 en imitatievormen in rode Low Lands Ware wordt aangetroffen, wijst echter op een datering rond het midden van de 3de eeuw en later.

Op zowel Verburghlaan als vpl. B zijn de ruwwandige borden Niederbieber 112 en 113 aangetroffen en diverse vormen in rode Low Lands Ware. De rode vormen van vpl. B zijn echter het meest in het oog springend. Hieronder zijn borden Arentsburg 160 en 161, een versierde beker en een pot vergelijkbaar met Brunsting 4. Daarnaast komen op vpl. B de ruwwandige kannen Niederbieber 97 en 98 voor, die voornamelijk in 3de-eeuwse nederzettingen worden aangetroffen. Op deze vindplaats is ook nog een ruwwandige kom Niederbieber 104 met zeer dikke rand en een diameter van 29 cm aangetroffen die nu zeker in de tweede helft van de 3de eeuw of later wordt gedateerd.¹⁴

Tot slot zijn ook de verschillende exemplaren van Menapisch aardewerk op vpl. B van belang bij het vaststellen van de datering van deze twee vindplaatsen in Poeldijk. Beide vindplaatsen zijn destijds tot maximaal het midden van de 3de eeuw gedateerd.¹⁵ Met de huidige kennis moet de datering in ieder geval worden opgeschoven tot ruim na het midden van de 3de eeuw en waarschijnlijk tot in het laatste kwart van die eeuw.

Op vpl. K, die veel recenter is onderzocht, zijn een grote hoeveelheid Low Lands Ware voorraadpotten Arentsburg 140-142 en veel imitatievormen in LLW rood gedetermineerd, evenals Menapisch of 'Vlaams Romeins' aardewerk dat vaak pas later in de 3de eeuw wordt aangetroffen.

Speciaal vermeldenswaard is een complete pot Arentsburg 142 die onderin een waterput is aangetroffen. Onder de rand van deze pot is nog touw bewaard. Dit wijst erop dat de pot is gebruikt om water mee te putten. Het touw is waarschijnlijk afgebroken en zo is de pot vrijwel gaaf op de bodem van de put beland. Het touw bestaat vermoedelijk uit in elkaar gedraaid gras of riet, maar dat is niet met zekerheid vastgesteld. Ander aardewerk uit deze waterput zijn fragmenten van een Menapische pot, een rode LLW beker en een dolium met witte slib. De waterput krijgt hiermee ook een datering in het midden van de 3de eeuw of later.

Wateringen Juliahof¹⁶

Niet alleen in Poeldijk en omgeving, maar ook in Wateringen en het Wateringse Veld is een cluster van Romeinse nederzettingen en bovendien belangrijke infrastructuur geweest. Aan de noordzijde van de Gantel hebben inmiddels vele opgravingen en onderzoeken bijzondere vondsten aan het licht gebracht. Het meest beroemd in dit gebied zijn de vier mijlpalen uit het Wateringse Veld. Eén van deze mijlpalen draagt een inscriptie waaruit blijkt dat de weg waarlangs zij gestaan hebben na 150 moet zijn aangelegd.¹⁷ Dit was de hoofdweg die Forum Hadriani met Naaldwijk verbond. De weg liep evenwijdig aan het kanaal van Corbulo en kruiste bij Wateringen de Gantel.¹⁸

Op de oeverwallen van de Gantel en haar zijtakken en niet ver van de Romeinse weg zijn allerlei nederzettingen geweest, zoals op de locatie Juliahof. Deze locatie ligt ongeveer 500 m ten westen van de plek waar de vier mijlpalen zijn gevonden. Hier zijn meerdere gebouwplattegronden en veel aardewerk gevonden. Opmerkelijk is dat naar deze nederzetting vanaf de tweede helft van de 1ste eeuw tot in de 3de eeuw steeds een aanvoer is geweest van gedraaid aardewerk.

In bijna alle verschillende aardewerkcategorieën zijn 3de-eeuwse vormen aangetroffen. In terra sigillata zijn vier wrijfschalen en minimaal zeven borden Dragendorff 32 gevonden. Dit type bord kende de grootste populariteit in de 3de eeuw. Van de bordtypen Dragendorff 18/31 en 31 zijn ieder 3 exemplaren aangetroffen, wat een overwegend 3de eeuwse datering het meest waarschijnlijk maakt. In geveerde waar zijn twee 3de-eeuwse bekers aanwezig; kruiken zijn er niet, maar wel twee ruwwandige kannen Niederbieber 96 en 97 en twee borden Niederbieber 112.

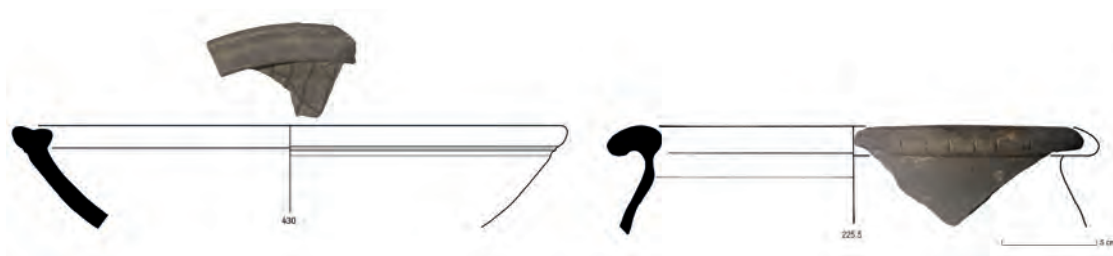
¹⁴ Vgl. Brulet 2010, p. 415, en p. 418.

¹⁵ Reigersman 2004, p. 20; Reigersman 2007, p. 57.

¹⁶ Van der Meij en Reigersman 2009.

¹⁷ Waasdorp 2003, p. 20-24.

¹⁸ Waasdorp 2003, p. 47, 51-52.

Afb. 4 Selectie van het aardewerk van Wateringen Juliahof: Low Lands Ware pot Arentsburg 142 met graffito (225.5); Low Lands Ware bord Arentsburg 161 met versiering (430). (Tekening: ADC ArcheoProjecten).

De hoofdmoot wordt echter gevormd door de Low Lands Ware, zowel grijs als rood. In het rode baksel komen veel verschillende vormen voor: vijf kookpotten met dekselgeul, vier bekers Niederbieber 32/33, vier dolia, een bord Arentsburg 160, nog een bord en een wrijfschaal.¹⁹ Helaas is voor het rapport geen van deze stukken afgebeeld. Ook in het grijze baksel zijn naast 55 verschillende potten Arentsburg 140-142 een relatief groot aantal imitatievormen aangetroffen. Het betreft onder andere een dolium, een wrijfschaal als Stuart 149 en een bord Holwerda 160 waarop een ruitmotief is aangebracht. De afgebeelde pot is van het jongste type Arentsburg 142 en valt bovendien op door de graffito op de rand. Potten met een dergelijk overtuigend 'slap afhangend' randprofiel komen alleen voor in combinatie met rode Low Lands Ware en andere midden-3de-eeuwse stukken.

Twee structuren vallen op. Dat zijn twee crematies, waarvan de ene twee exemplaren van borden Dragendorff 32 en twee van borden Niederbieber 112 herbergde. Een van de terra sigillata borden met stempel [...]EOFEC is waarschijnlijk toe te schrijven aan LEO ii, werkzaam in Les Allieux en Trier van 180-260.²⁰ De andere crematie leverde vooral veel rode en grijze stukken LLW op, al konden die niet goed gedetermineerd worden. Beide crematies zijn duidelijk in de 3de eeuw te dateren.

In de publicatie was, voornamelijk op grond van het aardewerk, uitgegaan van een datering tot in het begin van de 3de eeuw.²¹ Hoewel de afzonderlijke stukken aardewerk van de Juliahof niet strak te dateren zijn of onomstotelijk op het midden van de 3de eeuw en later wijzen, wijst de combinatie van alle stukken bij elkaar dat wel. Hiermee komt de looptijd van nederzettingzone 2 bij de Juliahof zeker een halve eeuw later uit dan in de publicatie is voorgesteld.

Westland: Trade Parc Westland Mars²²

Bij het onderzoek in Trade Parc Westland te Honselersdijk is een nederzetting uit de Romeinse tijd opgegraven. Deze nederzetting bestaat uit een aantal huizen die in een gebied gebouwd zijn waar de Romeinen actief aan veenwinning gedaan hebben. In en om enkele van deze huizen is een grote hoeveelheid aardewerk uit de 3de eeuw n. Chr. aangetroffen.

Het 3de-eeuwse aardewerkcomplex bestaat uit een assemblage met een grote verscheidenheid aan vormen. De terra sigillata valt op door een rijkheid aan borden en kommen, die weinig gevonden worden zoals de Ludowici typen Tn, Tf en Vd maar ook een Fölzer XI nr. 9. Het assemblage vertoont grote overeenkomsten met de terra sigillata zoals die uit die periode in de castella voorkomt: wrijfschalen, bekers en borden.²³ Naast terra sigillata zijn ook zeventien scherven van metaalglanswaar bekers aangetroffen, waaronder twee randfragmenten van het type Niederbieber 33. Het merendeel van deze scherven is afkomstig van bekers geproduceerd in Trier, slechts drie fragmenten zijn in de Argonne vervaardigd.

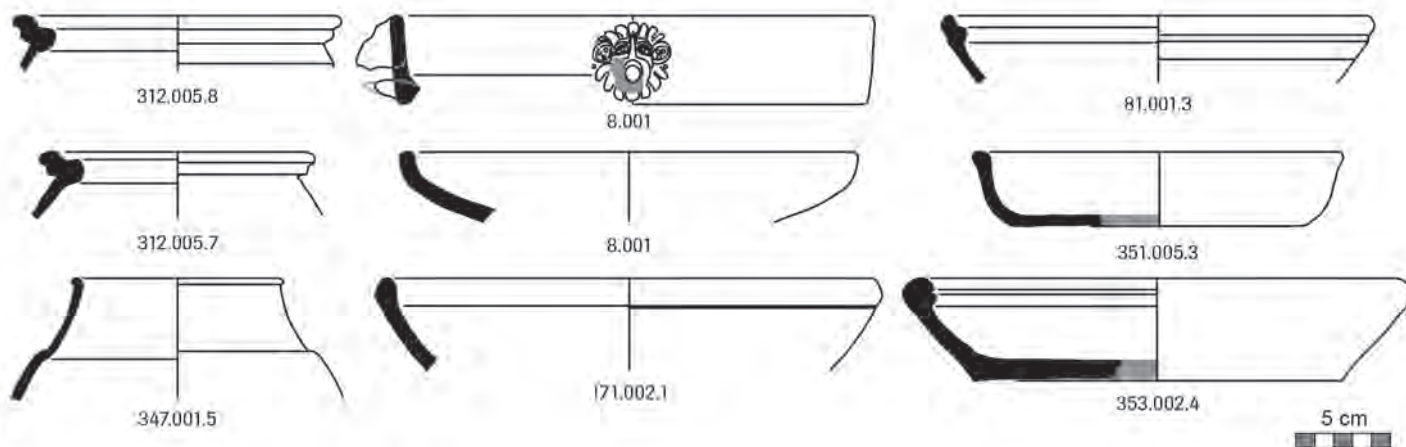
¹⁹ Van der Meij en Reigersman 2009, p. 101-102, en Bijlage 2.

²⁰ Hartley en Dickinson 2009, p. 43-44.

²¹ Eimermann 2009, p. 178.

²² Geerts in prep.

²³ Vanhoutte et al. 2013.

Afb. 5 Selectie van het aardewerk van Trade Parc Westland Mars. Ruwwandige potten van het type Niederbieber 89 (312.005.8 en 312.005.7), metaalglanswaar beker van het type Niederbieber 33 (347.001.5), terra sigillata wrijfschaal van het type Dragendorff 45 (8.001 boven), terra sigillata bord van het type Dragendorff 32 (8.001 onder) en vier ruwwandige borden van de typen Niederbieber 111 (171.002.1), 112 (81.001.3 en 353.002.4) en 113 (351.005.3). (Tekening: ADC ArcheoProjecten).

De Low Lands Ware heeft in de 3de eeuw n. Chr. een grote variatie van vormen, met name in het rode baksel. Daarin komen vele bekertjes, borden, deksels, dolia, kommen en potten voor. Deze vormen lijken met name in samenhang met andere hier beschreven typen in de 3de eeuw voor te komen.

Het ruwwandige aardewerk is een andere aardewerkgroep met een samenstelling die opvalt. Er is een zeer groot aantal potten van het type Niederbieber 89 vertegenwoordigd op de vindplaats, 180 stuks van 99 MAE. Daarnaast zijn de 3de-eeuwse ruwwandige borden van de typen Niederbieber 111, 112 en 113 goed vertegenwoordigd, met respectievelijk 13 stuks van 9 MAE, 20 stuks van 16 MAE en 6 exemplaren. Dit vormenspectrum doet deze vindplaats in de 3de eeuw n. Chr. plaatsen, waarbij deze vindplaats zeker bewoond is gebleven tot in de tweede helft van die eeuw. Het voorkomen van enkele van de genoemde vormen in de (vroeg) 4de eeuw doet vermoeden dat de vindplaats ook in de late 3de eeuw nog bewoond was.

Naaldwijk Hoogeland Zuidweg²⁴

Al veel eerder was duidelijk dat in Naaldwijk ten tijde van de Romeinen een belangrijke nederzetting gevestigd was gedurende zeer lange tijd. Van het midden van de 1ste tot het einde van de 4de eeuw n. Chr. is gedraaid aardewerk aangevoerd naar deze vermoedelijke havenplaats. Dat hier ook in de laat-Romeinse tijd sprake is geweest van bewoning en andere activiteiten stond al vast na de opgraving uit 2004. Toen werden al diverse terra nigra voetschalen en de opvolger van de kookpot met dekselgeul Alzei 27 gevonden.

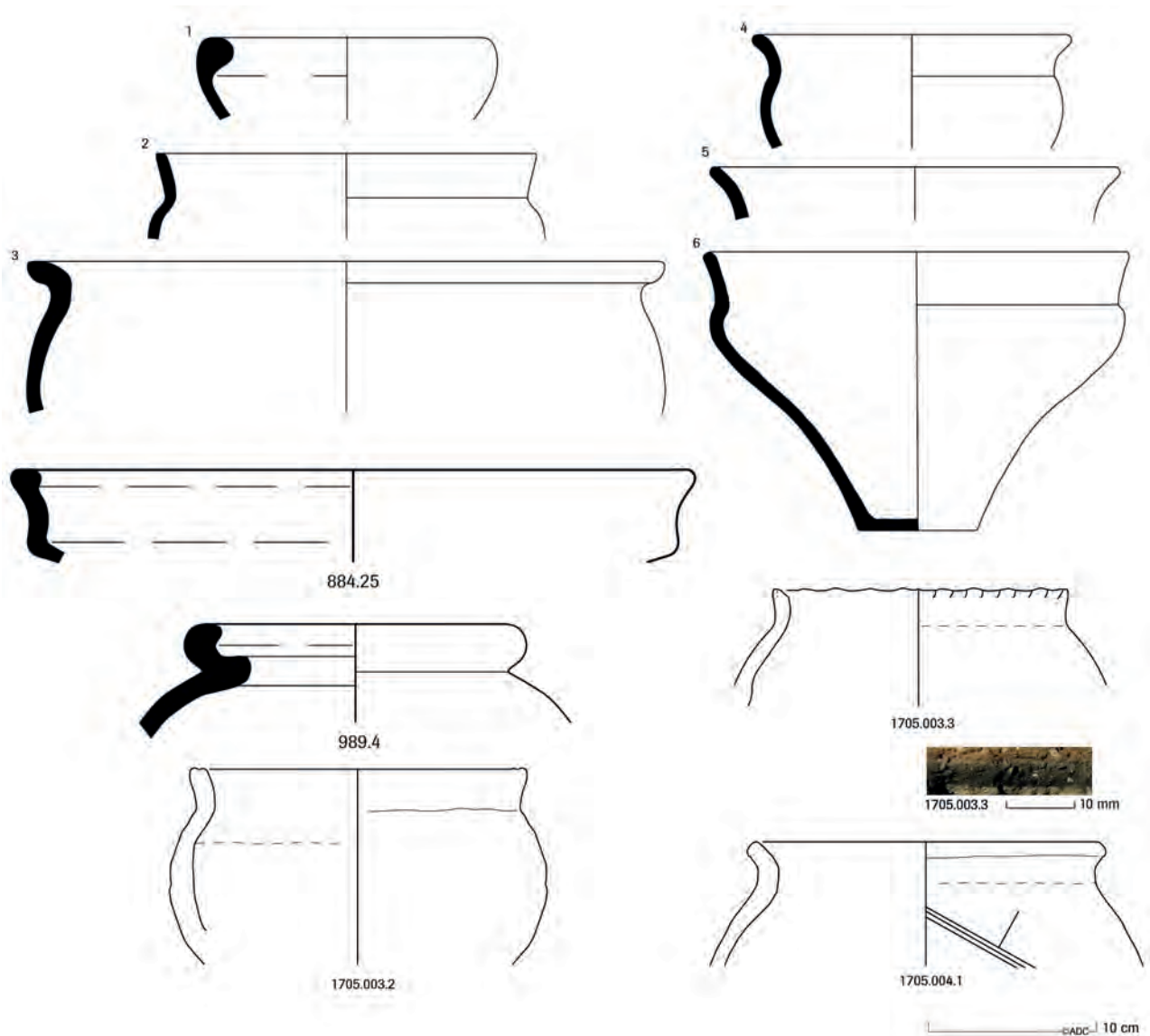
De 3de eeuw is erg goed vertegenwoordigd in de aardewerkcomplexen van Naaldwijk. Alle gidsfossielen voor die periode komen voor: ruwwandige kannen en borden, *rotbemalt* borden, metaalglanswaar en allerlei imitatie vormen in Low Lands Ware. Een deel van het ruwwandige aardewerk is afkomstig uit het Neuwieder Becken, waarvandaan vanaf de 3de eeuw veel aardewerk naar onze streken werd aangevoerd.

Daarnaast heeft ook een deel van het handgevormde aardewerk kenmerken die laat te dateren zijn. Een aantal potten passen in de typologie die Diederik heeft opgesteld voor overgangsvormen en laat-Romeins handgevormd aardewerk uit Noord Holland.²⁵ Een deel van deze potten is voorzien van schelpgruisverschraling, maar een groter percentage heeft nog een 'gewone' plantaardige verschraling. Deze late potten dateren in de periode 250-400.

²⁴ De Bruin, 2008a; Reigersman 2015.

²⁵ Diederik 2002, p. 101-103, p. 111-114.

De diverse voetschalen en Alzei-vormen laten zien dat te Naaldwijk zeker tot eind 4de eeuw activiteiten zijn ont-plooid. Hoewel dit op zich niet opzienbarend is, is wel duidelijk dat mogelijk vanuit Naaldwijk het hele gebied tot aan Forum Hadriani voorzien kon worden van aardewerk tot diep in de 4de eeuw, ofwel via de Gantel, ofwel via het veronderstelde kanaal van Corbulo.

Afb. 6 Selectie van het aardewerk uit Naaldwijk: Gose 473 (884.25); Alzei 27 (989.4); Alzei 28 (1); terra nigra voetschalen (2-6). Handgevormd aardewerk met schelpgruismagering: a. pot Diederik O1b/L1b; b. pot Diederik O1b/L1b met kartelrand inzet met magering; c. pot Diederik O1b/L1b met kamstreekversiering. (Tekening: ADC ArcheoProjecten).

Dateringskwestie

Deze aardewerkstudie is een eerste verkenning die laat zien dat einddateringen van nederzettingen in de *civitas Cananefatium* aan het einde van de 3de eeuw eerder de regel dan de uitzondering zijn. Bij een eerdere inventarisatie en vergelijking van diverse aardewerkassemblages in het gebied is meer ingegaan op de aanwezige vormen en niet zozeer op de (eind)datering van de besproken vindplaatsen.²⁶ Die inventarisatie maakt zichtbaar dat de in dit artikel aangehaalde vormen, die voor een datering in de tweede helft van de 3de eeuw n. Chr. pleiten, op alle besproken vindplaatsen wel, maar in wisselende samenstelling voorkomen. Ook op andere vindplaatsen in deze regio, met name op Den Haag–Ockenburgh, maar ook bij Rijswijk-De Bult en Leidschendam-Leeuwenbergh komt een groot deel van de afgebeelde stukken voor.²⁷ Zoals zichtbaar bij de bovenstaande aangehaalde sites is vondstmateriaal uit de late 3de en vroege 4de eeuw n. Chr. op veel nederzettingen aanwezig. Aardewerk dat later in de 4de eeuw n. Chr. te dateren is, lijkt evenwel afwezig op de meeste sites, hoewel er in die periode zeker activiteit in de diverse forten aan de Limes was.²⁸ Aardewerk met latere 4de-eeuwse dateringen lijkt dan ook voorbehouden aan sites met een militair karakter. Op basis van het aardewerk van rurale sites in de *civitas* worden hiervoor einddateringen in de late 3de en vroege 4de eeuw verondersteld.²⁹

Overigens bestaat het vermoeden dat niet al het aardewerk dat in de 4de eeuw werd gemaakt als zodanig herkenbaar is, maar dat de 3de-eeuwse vormen nog een tijdlang in zwang bleven.³⁰ De bekende Alzei-vormen die als gidsfossielen voor de 4de eeuw gelden, zijn dan niet de enige voorkomende vormen na 300.

Onder het aardewerk van Forum Hadriani, wat natuurlijk de grote en enige stad was in de regio, zijn een aantal 4de-eeuwse stukken gevonden³¹, maar ook in de grote enclave die bij Naaldwijk gelegen moet hebben zijn diverse Alzei-vormen gevonden. De vraag was echter in hoeverre de tussenliggende kleinere nederzettingen en geclusterde boerderijen langs de Gantel tot in de laat-Romeinse tijd nog bewoond waren. Het aardewerk uit de nu besproken nederzettingen laat zien dat er in ieder geval een aantal waren waar met zekerheid sprake is geweest van continuïteit tot in het einde van de 3de eeuw en mogelijk nog later.

Van Kerckhove heeft aangetoond dat op Forum Hadriani tot in het begin van de 4de eeuw mensen actief zijn geweest.³² De Alzei-vormen en de diverse terra nigra voetschalen uit Naaldwijk wijzen ook hier op activiteiten tot laat in de 4de eeuw al is het niet duidelijk hoe intensief die waren. Dit geeft bovendien het belang van Naaldwijk aan als mogelijk militaire plaats.³³ Het is ook niet denkbeeldig dat vanuit Naaldwijk en via de Gantel aardewerk richting de nederzettingen is gedistribueerd of getransporteerd. De kleine rurale nederzettingen in het tussenliggende gebied zijn niet zo lang bewoond geweest, maar de meeste hebben wel een einddatering niet vroeger dan het laatste kwart van de 3de eeuw en soms misschien wat later.

Rode Low Lands Ware

De rode Low Lands Ware is tot nu toe nooit goed gedateerd en dat is ook niet de intentie van dit artikel. Het is misschien wel tijd voor een kleine theorie. In het rode baksel komen vooral imitaties voor van stukken die in het Rijnland en Maasland in ruwwandige of gladwandige bakfels zijn ontworpen. De meeste imitaties in rode LLW zijn duidelijk thuis te brengen.³⁴ Zo zijn de kookpotten met dekselgeul Niederbieber 89, kommetjes met verdikte rand Niederbieber 104, bekens Niederbieber 32 en 33, wrijfschalen met horizontaal overhangende en verticale rand, dolia, en kruikamforen probleemloos te herkennen. Ook de grote voorraadpotten en kommen die meestal in de reducerend gebakken

26 De Bruin 2008b.

27 De Bruin 2008b, p. 239-242, maar zie ook: Bloemers 1978; Wiepking 1997; Waasdorp en Van Zoolingen 2015.

28 Brulet 2017, p. 52-53; Dijkstra 2011, p. 71-75.

29 De Bruin 2017, p. 277-282; Heeren 2015, p. 287-288.

30 Kiessel 2010, p. 564.

31 Holwerda 1923; Van Kerckhove 2014.

32 Van Kerckhove 2014, p. 472.

33 Van der Feijst 2015, p. 218-220.

34 Voor afbeeldingen kunnen Brouwer 1986 en De Bruin 2003 als voorbeeld dienen.

Low Lands Ware worden gemaakt, kennen varianten in de oxiderend gebakken Low Lands Ware. Het is ook duidelijk dat het steeds gaat om 3de-eeuwse stukken, ofwel vanwege de contexten waarin ze zijn gevonden, ofwel vanwege de vormen die ze imiteren.³⁵

Een aantal vormen zijn echter wat minder letterlijk nagemaakt, of het origineel is er niet in herkend of minder bekend, zoals de bij borden Holwerda 160 en 161. In Holwerda 161/Brouwer 13.4 en 13.6 is het bord Vanvinckenroye 555 te herkennen of een dekselgeul zoals bij Niederbieber 110, en met enige fantasie wellicht een variant van het 3de-eeuwse bord Niederbieber 112 met een wat sterk uitgevoerde gevorkte rand. Vanvinckenroye dateert zijn bord 555 vanaf eind 2de tot halverwege de 3de eeuw.³⁶

De naar binnen geknikte rand van Holwerda 160/Brouwer 13.1-3 komt het meest overeen met Alzei 29 en 34, maar zou ook gezien kunnen worden als een tussenvorm van Niederbieber 111 en deze Alzei-vormen. Dat zou echter een 4de-eeuwse datering impliceren. Dit probleem erkende van Enckevort ook en hij gaf aan dat in Solter dergelijke vormen in de tweede helft van de 3de eeuw gedateerd worden.³⁷ Opmerkelijk is wel dat zowel in Naaldwijk als in Forum Hadriani en Breda deze borden met naar binnen geknikte rand of haakrand veel minder voorkomen dan de borden met gevorkt profiel, wat een aanwijzing kan zijn voor een latere datering voor het model met geknikte rand.³⁸ Het zijn met name deze borden Holwerda 160/Brouwer 13.1-3 die overeen lijken te komen met de borden Alzei 29 en 34 die de datering van de rode Low Lands Ware ineens een stuk later uit kan laten komen.

Zoals gezegd is dit slechts een theorie. Het ontbreken van overtuigende imitaties van het bord Niederbieber 113 in rode Low Lands Ware lijkt echter een veel latere datering van de rode Low Lands Ware tegen te spreken. Nader typologisch en regio-overstijgend onderzoek moet meer duidelijkheid op deze materie gaan werpen.

Literatuur

Bloemers, J.H.F., 1978, *Rijswijk (Z.-H.), 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten*. (Nederlandse Oudheden 8). Amersfoort.
Blomsma, S. en M. Brouwer, 1989, *Syllabus voor het determineren van Romeins aardewerk (gevonden in Zuid-Holland)*. Leiden.

Brouwer, M., 1986, 'Het 'Romeinse' aardewerk in het Maasmondgebied', in: M.C. van Trierum en H.E. Henkes (red.), *Landschap en bewoning rond demondigen van de Rijn, Maas en Schelde*. (Rotterdam Papers V). Rotterdam. p. 77-90.

Bruin, J. de, *Licht in de duisternis. Bewoning in de Romeinse tijd in Poortugaal (Z-H) belicht*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie UVA.

Bruin, J. de, 2008a, 'Aardewerk', in: L.M.B. van der Feijst, J. de Bruin en E. Blom (red.), *De nederzetting te Naaldwijk II. Terug naar de sporen van Holwerda*. (ADC Monografie 4). Amersfoort. p. 95-123.

Bruin, J. de, 2008b, 'Romeins aardewerk in rurale context. Verspreiding van de verschillende typen aardewerk uit de Romeinse tijd in de omgeving van het AHR-project', in: J.P. Flamman en E.A. Besselsen (red.), *Het verleden boven water. Archeologische monumentenzorg in het AHR-project*. (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 148). Delft. p. 217-242.

Bruin, J. de, 2017, *Rurale gemeenschappen in de Civitas Cananefatium 50-300 na Christus*. Leiden.

Brulet, R., 2010, 'La céramique rugueuse Bas-Empire de l'Eifel (El.BE)', in: R. Brulet, F. Vilvorder en R. Delage (red.), *La céramique Romaine en Gaule du Nord. Dictionnaire des céramiques. La vaisselle à large diffusion*. Turnhout. p. 407-423.

Brulet, R., 2017, 'The Roman army and military defence in Northern Gaul and the Germanic provinces during the Late Empire', in: N.G.A.M. Roymans, S. Heeren en W. De Clercq (red.), *Social Dynamics in the Northwest Frontiers of the Late Roman Empire. Beyond decline or transformation*. (Amsterdam Archaeological Studies 26). Amsterdam. p. 39-56.

35 Zie bijvoorbeeld Van Kerckhove 2014, p. 350 en Reigersman in prep. voor goed gedateerde 3de-eeuwse contexten met imitatievormen in rode Low Lands Ware.

36 Vanvinckenroye 1991, p. 124-125.

37 Van Enckevort 2004, p. 338, en afb. 13.24.

38 Van Enckevort 2004, tabel 13.13; Van Kerckhove 2014, tabel II-1.6 en Reigersman tabel 5.4.

- Diederik, F., 2002, *Schervengericht. Een onderzoek naar inheems aardewerk uit de late derde en vierde eeuw in de kop van Noord-Holland*. (AWN reeks 3). Amsterdam.
- Dijkstra, M.F.P., 2011, *Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*. Amsterdam.
- Enkevort, H.L.H. van, 2004, 'Het gedraaide aardewerk uit de Romeinse Tijd', in: C.W. Koot en R. Berkvens (red.), *Bredase akkers eeuwenoud: 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei*. (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 102; Erfgoed Studies Breda 1). Amersfoort; Breda. p. 281-357.
- Es, W.A. van, 1981, *De Romeinen in Nederland*. Bussum.
- L.M.B. van der Feijst (red.), *De nederzetting te Naaldwijk IV, De opgravingscampagne van 2011*. (ADC rapport 3608). Amersfoort.
- Geerts, R.C.A., 2018, 'Aardewerk', in: A. Pavlović (red.), *Archeologisch onderzoek aan de Uithofslaan, Gemeente Den Haag. Deel 2: Sporen van bewoning uit de Romeinse tijd, de late middeleeuwen en de nieuwe tijd (vindplaatsen 1, 2 en 7)*. (Haagse Archeologische Rapportage nummer 1805). Den Haag. p. 66-108.
- Geerts, R.C.A., *in prep*, 'Aardewerk uit de Romeinse tijd', in: L.M.B. van der Feijst (red.), *Op opgeworpen gronden. Van terpen, turfwinning en een bruinvis uit de Romeinse tijd in Trade Parc Westland Mars, zone 2*. (ADC Rapport 4885). Amersfoort.
- Hartley, B.R., en B.M. Dickinson, 2009, *Names on terra sigillata. An index of makers' stamps & signatures on Gallo-Roman terra sigillata (Samian ware), Volume 5 (L to MASCLUS I)*. (Bulletin of the Institute of Classical Studies Supplement 102-05). London.
- Heeren, S., 2015, 'The depopulation of the Lower Rhine region in the 3rd century. An archaeological perspective', in: N.G.A.M. Roymans, T. Derks en H.A. Hiddink (red.), *The Roman Villa of Hoogeloon and the Archaeology of the Periphery*. (Amsterdam Archaeological Studies 22). Amsterdam. p. 271-294.
- Heeren, S., 2016, 'The theory of 'Limesfall' and the material culture of the late 3rd century', in: *Germania. Anzeiger der römisch-germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts*. Jahrgang 94 1-2. Halbband. p. 185-209.
- Holwerda, J.H., 1923, *Arentsburg, een Romeinsch militair vlootstation bij Voorburg*. Leiden.
- Kerckhove, J. Van, 2014, 'Het Romeinse aardewerk', in: M. Driessen en E.A. Besselsen (red.), *Voorburg-Arentsburg. Een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*. (Themata 7). Amsterdam. p. 321-502.
- Kiessel, M., 2010, 'The Roman pottery centres of Urmitz and Mayen (District Mayen-Koblenz, Germany). New archaeological and typological evidence for dating their production and the usage of their products', in: S. Biegert (red.), *Rei Cretariæ Romanæ Fautorum Acta 41: Congressus Vicesimus Sextus Rei Cretariæ Romanæ Fautorum. Gadibus Habitus*. MMVIII. Bonn. p. 559-566.
- Künzl, S., 1997, *Die Trierer Spruchbecherkeramik. Dekorierte Schwarzfirniskeramik des 3. und 4. Jahrhunderts n. Chr.* (Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trierer Landes und seiner Nachbargebiete Beiheft 21). Trier.
- Lidth de Jeude, W.F. van, ongepubl., *Het Romeinse aardewerk op Ockenburgh, Put 1 en 2*. (intern rapport Afdeling Archeologie, Gemeente Den Haag). Den Haag.
- Lidth de Jeude, W.F. van, 1995, 'Het aardewerk', in: V.L.C. Kersing en J.A. Waasdorp, 1995, *Romeinen op Ockenburgh II. Verslag van een archeologisch onderzoek in 1994*. Den Haag. p. 18-22.
- Meij, L. van der en Reigersman-van Lidth de Jeude, 2009, 'Aardewerk', in: E. Eimermann, *Cananefaatse boeren op de noordelijke oeverwal van de Gantel*. (ADC Rapport 822). Amersfoort. p. 97-115.
- Reigersman-van Lidth de Jeude, 2004, 'Aardewerk', in: J.M. van den Berg, *Poeldijk Verburghlaan-Arckelweg*. (ADC Rapport 313). Amersfoort. p. 18-21.
- Reigersman-van Lidth de Jeude, 2007, 'Aardewerk', in: E. Blom en L.M.B. van der Feijst, *Poeldijk Westhof vindplaats B (gem. Westland)*. (ADC Rapport 909). Amersfoort. p. 49-58.
- Reigersman-van Lidth de Jeude, W.F., 2015, 'Romeins aardewerk', in: L.M.B. van der Feijst (red.), *De nederzetting te Naaldwijk IV, De opgravingscampagne van 2011*. (ADC rapport 3608). Amersfoort. p. 45-60.
- Reigersman-van Lidth de Jeude, W.F., 2018, 'Aardewerk', in: I. Vossen en L.M.B. van der Feijst, *Poeldijk – De Kreken Fase 1 - Opgraving Vindplaats K*. (ADC Rapport 4796). Amersfoort. p. 22-31.

- Reigersman-van Lidth de Jeude, W.F., *in prep*, 'Aardewerk uit de Romeinse potstallen van Deurne Eksterlaar'. (ADC Rapport).
- Vanhoutte, S., J. Deschietter en W. De Clercq, 2013, 'Het Romeins castellum van Oudenburg: de studie van de terra sigillata', in: *Signa* 2. p. 158-165.
- Vanvinckenroye, W., 1991, *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*. (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 44). Hasselt.
- Waasdorp, J.A., 2003 *III M.P. naar M.A.C. Romeinse mijlpalen en wegen*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties - Nummer 8). Den Haag.
- Waasdorp, J.A. (red.), 2012, *Den Haag Ockenburgh. Een fortificatie als onderdeel van de Romeinse kustverdediging*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 13). Den Haag.
- Waasdorp, J.A., en R.J. van Zoolingen, 2015, *Den Haag Ockenburgh II. Een Romeinse militaire vicus vlak bij de kust*. (Haagse Oudheidkundige Publicaties 18). Den Haag.
- Wiepking, C.G., 1997, *Leidschendam-Leeuwenbergh. Erfgoed der Erven*. Doctoraalscriptie, Amsterdam, Vrije Universiteit.

R.C.A. Geerts
ADC ArcheoProjecten
Nijverheidsweg Noord 114
3812 PN Amersfoort
R.Geerts@archeologie.nl

W.F. Reigersman-van Lidth de Jeude
ADC ArcheoProjecten
Nijverheidsweg Noord 114
3812 PN Amersfoort
F.Reigersman@archeologie.nl